

Széljegyzetek a mozaikszók helyesírásához

A nyelvészeti szakirodalom napjaink nyelvhasználatának egyik jellemző vonásaként tartja számon a mozaikszók egyre szaporodó használatát. Valóban, lépten-nyomon találkozhatunk velük az üzletek felirataiban, a különféle tartalmú plakátokon, a telefonkönyvekben, a szórólapokon. Szinte behálózzák egész életünket. Használatuk azonban azt tükrözi, hogy a velük kapcsolatos helyesírási szabályok nem mindenki számára jelentenek kötelezően követendő gyakorlatot. Sokszor lehet találkozni az efféle vétségekkel: „...*áraink az ÁFÁ-t¹ nem tartalmazzák*”; „...*áthelyezési igény felvétele a MATÁV² területén...*”; „...*jelentkezni lehet személyesen az ELTÉ-n³ X.Y. ügyintézőnél...*”; stb. A művelt nyelvhasználót elsősorban nem azért zavarják az ilyen és hasonló jellegű hibák, mert kommunikációs zavar keletkezik. Sokkal inkább azért, mert a helyesírási szabályok által rögzített íráskép — legtöbbször — információt közöl az olvasónak a mozaikszó létrejöttéről, az abban rejlő szerkezet „mozaikolási” technikájáról. Ennek következtében „íránýtja” a nyelvhasználót a mozaikszó toldalékolásával és egyéb íráshasználati szabályaival kapcsolatban. A hibásan leírt alakban pedig éppen az említett információ(k) egy része vész el. A nyelvművelők írásaikban rendszeresen kárhozzátják a fentebb említett hibatípusokat. Magam éppen ezért jelen munkámban ezekkel nem kívánok foglalkozni.

Az alábbiakban röviden két dologra szeretnék kitérni: elsőként a mozaikszó-alkotással kapcsolatban foglalom össze a legfontosabb ismereteket, majd néhány gyakorlati példa segítségével utalok a mozaikszókkal kapcsolatos új keletű jelenségek besorolási és helyesírási problémáira.

A mozaikszóknak két fajtáját különítjük el: a betűszókat és a szóösszevonásokat. Ezek létrehozásuk módjában, valamint a rájuk vonatkozó helyes-

¹A helyes írásmód: *áfát*. A szóalak köznévi eredetű, ezért csupa kisbetűs, a toldalékot viszont nem a tételesen rá vonatkozó szabályok szellemében kapcsoljuk hozzá, mint általában a betűszókhöz, hanem a szokásjog szentesítette formában úgy, ahogy a szóösszevonásokhoz.

²Ha a név nem feliratban szerepel, akkor a helyes írásmód sl Matáv, mivel tulajdonnévi funkciójú, s szóösszevonással jött létre.

³A helyes forma: *ELTE-n*. A betűszókhöz — akár tulajdonnevek, akár köznevek — általában kötőjellel kapcsoljuk a toldalékokat. Az a, e, o végű betűszók magánhangzója ejtésben megnyúlik, amelyet az íráskép nem követ, ezzel is jelezve a betűszót alkotó elemek etimológiáját.

írási szabályok tekintetében is jelentősen különböznek egymástól. Helyesírásukkal szabályzatunk több pontja is foglalkozik, így az AkH. 8., 276., 283—287.

A mozaikszó-alkotás tipikus nyelvi takarékosági művelet, amelynek hagyományai a magyar nyelvben régtől adatolhatók. Létrejöttüknek nyelvünkben sincs akadálya, hiszen a jel önkényességéből fakadóan az teljesen közömbös, hogy a valóság valamely szeletéhez milyen nyelvi alakot rendel hozzá a nyelvközösség.

A betűszók úgy keletkeznek, hogy a hosszabb szerkezetet alkotó hangsorból a szókezdő betűket mozaikszerűen összerakjuk. A szóösszevonásokban ugyancsak hosszabb szerkezetekből hozunk létre rövidebbet, de itt az alkotóelemekből kisebb szórészeket rántunk össze. Közös sajátossága a két szóalkotási technikának, hogy a kiindulási alap minden esetben szóösszetétel vagy szintagmatikus viszonyt alkotó szószerkezet, illetőleg többtagú tulajdonnév. Mindkét csoportban köznévből és tulajdonnévből egyaránt keletkezhet mozaikszó. Talán nem túl nagy merészség megállapítani, hogy a szóösszevonások nyelvtörténetileg az ómagyar kori tulajdonnevek szórövidítéseiével is kapcsolatba hozhatók. (Vö. *Ladisló* > *Lad*; *Péter* > *Pet*; *Miklós* > *Mik*; *Domonkos* > *Dom*; *Timotej* > *Tej* stb. Az utóbbi példa népetimológiásan egy településnevünkben maradt fenn, amelyet máig *Tejfalunak* hívunk.) A nyelvújítás kori lelemény a szóösszevonások létrehozásában is jeleskedett. Elég néhány olyan példával utalni az akkor megjelenő nagy számú szóösszevonásos szóösszetételre, amelyeknek a *gyújt*, *gyúl* ige, illetőleg az azokból képzett *gyújtó* melléknévi igenév volt az előtagja. Íme: *gyúanyag* < 'gyújtó + anyag', *gyúfa* < 'gyújtó + fácska', *gyúlámpa* < 'gyújtó + lámpa', *gyúluk* < 'gyújtó + luk', *gyúpor* < 'gyújtó + por', *gyúszer* < 'gyújtó + szer' stb. Igaz, a felsoroltak közül csak a *gyúfa* nyert polgárjogot a köznyelvben. Az előbbiekhöz hasonló nyelvújítás kori példák manapság is használatosak, mint az *esernyő* és a *visszér*.

Fentebb már utaltam rá, hogy a jelenség és annak előzményei lényegileg az ómagyar kortól adatolhatók (szórövidítés, szórövidítéses továbbképzés), ám azt is egyszerre meg kell említeni, hogy a szóalkotási módok között ezek számarányukat tekintve régebben nem képviseltek jelentős súlyt. Megszaporodásuk — egyebek mellett — két lényeges dologgal hozható szoros összefüggésbe: a) az ugyancsak egyre gyarapodó szóösszetételek révén nyelvünkben egyre hosszabb morfológiai konstrukciók jöttek/jönnek létre; b) a pontosabb megnevezés érdekében fölszaporodnak a pontos „leírásra”, megnevezésre törekvő, több szóból álló köz- és tulajdonnevek. Az így keletkezett hosszú szerkezetek használata gyakorta körülményes. Kiváltásukra nyelvünk

mind gyakrabban folyamodik a mozaikszó-alkotáshoz. A jelenség a nyelvi gazdaságosságot szolgálva a XX. századra vált tömegessé.

Talán az sem tekinthető véletlennek, hogy a mozaikszók között kisebb számban vannak a közszói, mint a tulajdonnévi eredetűek. A közszói összetételekben és szerkezetekben ritkábban érzi a nyelv a takarékoság szükségességét. Azokban feltehetőleg fontosabbnak látszik a morfológiai motiváltság, illetőleg a „leíró” jelleg fenntartása, mint a nyelvi ökonómia.

Mozaikszót létrehozó technikák:

1. Csak a különírt elemek betűi kerülnek bele az újonnan létrehozott alakulatba:

- a) Tulajdonnevek

Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda Rt.

[> **O**(rszágos) **F**(ordító és) **F**(ordításhitelesítő) **I**(roda Rt.)] >
OFFI

Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft.

[> **K**(ereskedelmi és) **I**(degenforgalmi) **T**(ovábbképző Kft.)] >
KIT

- b) Köznevek

általános forgalmi adó [> **á**(ltalános) **f**(orgalmi) **a**(dó)] > **áfa**

2. A különírt elemek, illetőleg a szóösszetételek belyagjainak betűi egyaránt belekerülnek az újonnan létrehozott alakulatba:

- a) Tulajdonnevek

Magyar Államvasutak

[> **M**(agyar) **Á**(llam)v(asutak)] > **MÁV**

József Attila Tudományegyetem

[> **J**(ózsef) **A**(ttila) **T**(udomány)e(gyetem)] > **JATE**

Független Kisgazdapárt

[> **F**(üggetlen) **K**(is)g(azdapárt)] > **FKGP**

b) Köznevek

személyi jövedelemadó [$>$ **sz**(emélyi) **j**(övedelem)**a**(dó)] $>$ **szja**

ügyvédi munkaközösség [$>$ **ü**(gyvédi) **m**(unka)**k**(özösség)] $>$ **ümk**

gazdasági munkaközösség [$>$ **g**(azdasági) **m**(unka)**k**(özösség)] $>$ **gmk**

3. A különírt elemek, a kötőjelezett mellérendelő vagy egyéb grammatikai viszonyú szórészek, illetőleg a szóösszetételek beltagjainak betűi egyaránt belekerülnek az újonnan létrehozott alakulatba:

Győr-Moson-Sopron Megyei Állami Építőipari Vállalat $>$ **GYÁÉV**

(ma: GYÁÉV Thermo Épületgépész Kft.)

Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút $>$ **GYSEV** (ma: GYSEV Rt.)

Szóösszevonást létrehozó technikák:

1. A hosszabb névelemből csak két rész kerül bele „csonkított” formában az új megnevezésbe:

Magyar Távközlési Rt. $>$ [$>$ **Ma**(gyar) **Táv**(közlési Rt.)] $>$ **Matáv**

2. A hosszabb névelemből majdnem minden különírt elem valamely része helyet kap a „csonkított” formában:

Magyar Légiforgalmi Vállalat $>$

[$>$ **Ma**(gyar) **Lé**(giforgalmi) **V**(állalat)] $>$ **Malév** (ma: **Malév Rt.**)

3. A szóösszevonás és a betűszóalkotás keveredik az új névben:

Magyar Hajózási Részvénytársaság $>$

[$>$ **Ma**(gyar) **Ha**(józási) **R**(észvény)**t**(ársaság)] $>$ **Mahart**

Kialakult egy átmeneti csoport is a rövidítések és a köznévi betűszók között. Ezek írásmódjukban is eltérnek a mozaikszóktól és a tulajdonképpeni rövidítésektől. Ha a következő példákat megfigyeljük, láthatjuk, a szerkezetek teljesen azonosak a betűszókéval, mégis pontot teszünk a végükre. Viszont nem a rövidítések általános szabályát érvényesítjük, hiszen leírásukkor nem annyi pontot használunk, ahány különírt szóból létrehozuk őket:

korlátolt felelősségű társaság

[$>$ **k**(orlátolt) **f**(elelősségű) **t**(ársaság)] $>$ **kft.**

betéti társaság [$>$ **b**(etéti) **t**(ársaság)] $>$ **bt.**

büntető törvénykönyv [$>$ **b**(üntető) **t**(örvény)**k**(önyv)] $>$ **Btk.**

közhasznú társaság [$>$ **k**(öz(**h**)asznú) **t**(ársaság)] $>$ **kht.**

A nyelvhasználat változása a mozaikszó-alkotás terén is megfigyelhető. Az 1990-es évektől újfajta, könnyen kezelhető cégnevek láttak napvilágot. Azt is mondhatnánk, születésüket a rendszerváltással lehet összefüggésbe hozni. Ezek a korábbi körülményes cégmegnevezéseket, valamint az azokból létrejött, s mind gyakrabban semmitmondó betűszókat váltják fel. Bennük a leíró, utaló jelleg sokkal jobban érvényesül. Nézzünk közülük néhányat: *Báczhús*, *Veszprémtej*, *Délép* stb. Ezekben a szóalkotási technika a szóösszevonásra emlékeztet, mégsem teljesen azonos azzal. Az első két példa a kiindulásnak számító szerkezetből az önmagukban is helytálló, mondhatnánk értelmes szórészeket „rántja össze”, s ezzel tartalmilag megteremti az újonnan létrejött szóalakok utaló jellegét. A harmadik példa átmenetet képvisel az 1980-as évek végéig megszokott szóösszevonások és az előbbi két példa típusa között. Benne az első tag (*dél*) utaló jellegű, a második (*ép*) azonban a szóösszevonások mintájára jött létre.

A cégek, vállalkozások megnevezésekor manapság inkább a hivatalos állami érdekeltségek, illetőleg a régi, tradicionálisnak tekinthető intézmények használnak mozaikszókat. Az újonnan létrejött intézmények, valamint a magánszféra vállalkozásai inkább a tevékenységi körre, a tulajdonos(ok)ra utaló rövid, jelzésértékű megnevezéseket részesítik előnyben. Tevékenységi körre utal pl. a *Pressprint Kft.*, *MEGA-TREND Kft.*, *TAX-CONTO Bt.*; tulajdonos(ok)ra az *S & G Bt.* (= *Sándor & Geider Bt.*); s végül mindkettőre a *PE-GA Süti Gmk* típusú megnevezés. Közülük helyesírási szempontból mindenképpen kifogásolható a *MEGA-TREND Kft.* és a *TAX-CONTO Bt.* első elemének csupa nagybetűs alakja, mivel bennük az alkotóelemek köznévi eredetű (idegen) szavakból alkotott szabályos összetételek: *mega-* (= görög 'óriási') + *trend* (= angol 'tartósan érvényesülő közgazdasági fő irány'); *tax* (= angol 'adó') + *contó* (= olasz—német 'számla, folyószámla'). Megítélésem szerint így lennének helyesek: *Megatrend Kft.*, *Tax-conto Bt.* Ez utóbbiban a kötőjel használata azért célszerű, mert benne az alkotóelemek mellérendelő viszonyban vannak. Megjegyzendő, hogy a cégnevet kitalálók tévesen gondolták őket mozaikszóknak. Az *S & G Bt.*-ből elvileg hiányzik a monogramok utáni pont, bár jelenlegi formájában sem kárhóztatható. A *PE-GA Süti Gmk* első eleme ugyancsak a cég tulajdonosainak monogramját rejti, tehát itt is megfontolandó a névelemek utáni pontok kitétele. Ugyanakkor a *PE-GA* rész szabályos betűszóalkotásnak is felfogható, és így véleményem szerint elfogadható. Természetesen a fentebb említett mozaikszók reklámcélú feliratokban írhatók csupa nagybetűvel is, pl. *PE-GA SÜTI GMK*, *MEGATREND KFT.*, *TAX-CONTO BT.* Helyesírási szabályunknak ez a megengedő kitétele azonban korlátlanul nem alkalmazható.

Érdekes jelenségként említhetjük a *tv ~ tévé* típusú kettősséget, amelyben a második tag tulajdonképpen — a látszat ellenére — nem szóösszevonás, hanem az összetett szóból létrehozott betűszó (*televízió*) kiejtésének rögzítésével jön létre. Ez írásban viszonylag ritka jelenség, s nem minden betűszóval végezhető el. Az azonos típusba tartozók közül írott formában nem lett például a *tb*-ből (*társadalombiztosítás*) *tébé*, a *bt*-ből (*betéti társaság*) *bété* stb., bár ejtésben természetesen gyakran találkozni velük. További sajátosság, hogy a *tv ~ tévé* típusú kettősséget a nyelvszokás a köznévvvel szoros kapcsolatot tartó tulajdonnévre nem terjesztette ki, tehát (*Magyar*) *TV* van, de ezzel szemben nincs (*Magyar*) *TÉVÉ*.

Zárásul egy megjegyzés. A diáknyelv a hosszabb közszoói szerkezetek megrövidítésében is jeleskedik, megteremtve ezzel a maga rövidítéseit, betűszóit, ám ezek a nyelvi elemek általában a köz- és irodalmi nyelvben nem nyernek polgárjogot.